

ÚJABB REPRESSZÍV HULLÁM AZ OROSZ BELPOLITIKÁBAN (2020–2021)

Sz. Bíró Zoltán*

Oroszországban az Alekszej Navalnij 2020 augusztusi megmérgezését követő egy évben ismét jelentős változásokra került sor. Olyannyira jelentősekre, hogy azok csak a rendszer 2012-es nyári represszív fordulatához mérhetőek. Akkor a hatalom – az egyaránt elcsalt дума- és elnökválasztást követően – a társadalom nem túl széles, de annál aktívabb csoportjainak heves tiltakozásával találta szembe magát. A Kreml sokáig nem tudta eldönteni, hogy miképpen reagáljon: tárgyaljon vagy erőt mutasson. Helyzete azért volt kényes, mert alig három hónappal az alsóházi választás után kellett lebonyolítania az elnökválasztást, aminek az volt a tétje, hogy sikerül-e Putyinnek fölényes győzelemmel visszatérnie. A Medvegyev mellett miniszterelnöki posztot betöltő Putyinnek elemi érdeke volt, hogy már a választás első fordulójában elnökké válasszák. Épp ezért rendkívül fontossá vált, hogy helyesen válasszák meg a tüntetőkkel szembeni taktikát. A Kreml végül úgy döntött, hogy kerüli a konfliktust és hajlandó tárgyalni, sőt még azt a lehetőséget is megszelídítette, hogy kész a legitimitásában megkérdőjelezett dumaválasztást belátható időn belül megismételni.¹ Amint sikeresen megtörtént Putyin első körben való megválasztása, a Kreml taktikát váltott, és a nyár közepén represszív törvények és törvényt módosítások sorát fogadtatta el az Állami Dumával. Ekkor vette kezdetét az internet politikai célú ellenőrzése, és ekkor fogadták el a tüntetések feltételeinek jelentős megszigorítását is. Újrafogalmazták a hazaárulás tartalmát, a rágalmazás tényállását pedig visszavezették a büntetőügyek közé. Ugyancsak ekkor hoztak törvényt a homoszexualitás propagandájának tilalmáról, és egészítették ki a civil szervezetekre vonatkozó normát az „idegen ügynök” passzussal. Mindezen változtatások együttes célja egyfelől a rendszeren kívüli ellenzékkel együttműködni kész társadalmi csoportok megfélemlítése és a nyilvános tiltakozástól való elriasztása, másfelől pedig a vidéki, értékrendjében dominánsan konzervatív társadalmi csoportok megnyerése volt. Putyin és környezete ugyanis kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy a nagyvárosi középosztály – annak is az államtól független része – elfordult tőle, és társadalmi bázisa lényegében a vidéken élő, kevésbé tájékozott rétegekre, valamint a kiszolgáltatott állami alkalmazottakra szűkölt. Ez volt az a pillanat, amikor Putyin felismerte magában a konzervatív gondolkodót és politikust, és elkezdett olyan nyelven beszélni, amilyenen korábban sohasem. Ehhez a 2012-ben végrehajtott fordulathoz hasonlítható mindaz, ami az utóbbi egy évben Oroszországban történt.² Az események láncolatát a Navalnij elleni merényletkísérlet indította el, olyan pályára állítva az orosz belpolitikát, amiről azóta sem tud letérni.

* Sz. Bíró Zoltán, történész, Oroszország-kutató; egyetemi adjunktus, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem.

¹ Az elcsalt dumaválasztás nyomán kialakult helyzet átfogó bemutatását lásd: Винокурова, Екатерина (2012): От мая до декабря. Как думская кампания привела к массовым протестам в декабре 2011 года. *Газета.Ru*, 2012. 12. 05. https://www.gazeta.ru/politics/2012/12/04_a_4878805.shtml (2021. 12. 20.)

² A 2012-es fordulatra vonatkozóan lásd: Sz. Bíró Zoltán (2013): A putyini rendszer: kísérlet a hatalom stabilitásának újratérítésére. *Tiszatáj*, 67. évf. 8. sz. 119–127.

Azok után, hogy híre ment Navalnij megmérgezésének, és rövid időn belül az is bizonyítást nyert, hogy a merényletkísérletet a 2018 tavaszán Salisburyben elhíresült bináris ideggázzal, a Novicsokkal követték el, kevés kétség maradt az orosz titkosszolgálatok érintettségét illetően. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a Kreml nemcsak, hogy mindent tagadni fog, de még vizsgálatot sem fog indítani az ügyben. Arra azonban kevesen számítottak, hogy Moszkva nem éri be ennyivel, és előbb Németországot, majd magát Navalnijt vádolja meg a merénylet elkövetésével. Az utóbbit maga Putyin adta elő az egyik Macronnal folytatott telefonbeszélgetésekor. A vádat a francia elnök oly képtelennek találta, hogy rögtön gondoskodott annak kiszivárogtatásáról.³ De a hatalom cinizmusa ezzel nem ért véget. A Berlinben hónapokon át gyógykezelt, majd onnan januárban visszatérő orosz ellenzéki politikust – arra hivatkozva, hogy nem tett eleget a büntetés-végrehajtási hatóságnál történő rendszeres megjelenést előíró kötelezettségének – januári hazatérésekor a moszkvai repülőtéren azonnal őrizetbe vették, majd másnap 30 napra előzetes letartóztatásba helyezték. Ebben a politikai ütközetben azonban nemcsak a Kreml volt eltökélt, de Navalnij is, aki „betárazva” tért vissza hazájába. Berlini tartózkodása idején fejezte be azt a nagyszabású, munkatársaival közösen készített filmjét, amelyben a Putyinnak épített, és az orosz titkosszolgálatok által védett fényűző gelendzsiki palotát mutatta be. A YouTube-ra feltöltött filmre már az első héten több, mint 80 millióan voltak kíváncsiak, és fél év elteltével már közel 120 millióan kattintottak rá, többségükben Oroszországból.⁴

A film annak ellenére, hogy óriási figyelmet keltett, csak keveseket győzött meg arról, hogy a bemutatott palotához Putyinnak köze lenne. A moszkvai független közvélemény-kutató intézet, a Levada Központ februárban, vagyis az alkotás bemutatás után alig néhány héttel végzett felmérése szerint arra a kérdésre, hogy a film megtekintése nyomán hogyan változott meg a Putyinhoz való viszonya, a megkérdezettek mindössze 17 százaléka válaszolta azt, hogy romlott, míg 77 százaléka, hogy változatlan maradt. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy hitelt érdemlőnek tartja-e a filmben látottakat, a válaszadók 33 százaléka mondta azt, hogy nem, míg 38 százaléka, hogy igen, azzal a megkötéssel, hogy a film állításait nehéz ellenőrizni. És csak a megkérdezettek 17 százaléka állította határozottan, hogy igaznak tartja a filmben közölteket.⁵

Elgondolkodtató adatok ezek, amikre nehéz egyértelmű magyarázatot találni. Alighanem több körülmény is közrejátszott abban, hogy a válaszok aránya így alakult. Egyrészt nyilván szerepe lehetett ebben annak, hogy ott, ahol nincs demokratikus nyilvánosság – és Oroszországban már jó ideje nincs –, erős fenntartásokkal kell kezelni a közvélemény-kutatások eredményét, kiváltképp akkor, amikor a felmérés direkt módon kérdez rá a hatalom iránti lojalításra. Ilyenkor ugyanis a válaszadók a megszokottnál is óvatosabbak. Másrészt a válaszok alakulásában közrejátszhatott az orosz társadalom jelentős részét jellemző konformizmus is. Nehéz ugyanis megbékélni azzal, hogy a politikai vezetők korruptak, életmódjuk felfoghatatlanul fényűző, miközben a lakosság egyre növekvő része szegényedik el. Jobb ehelyett azt gondolni, hogy mindez nem igaz, nem ilyenek a vezetőink, kiváltképp nem ilyen Putyin, akiről sokan tartották – sőt tartják ma is –, hogy semmiféle korrupt

³ Smolar, Piotr: Dialogue de sourds entre Macron et Poutine au sujet d'Alexei Navalny. *Le Monde*, 2020. 09. 22. https://www.lemonde.fr/international/article/2020/09/22/entre-macron-et-poutine-un-dialogue-de-sourds-sur-navalny_6053139_3210.html (2021. 11. 18.)

⁴ Дворец для Путина. История самой большой взятки. YouTube, 2021. 01. 19. <https://www.youtube.com/watch?v=ipAnwilMncI&t=4151s> (2021. 11. 28.)

⁵ Фильм "Дворец для Путина". *Левада-Центр*, 2021. 02. 08. <https://www.levada.ru/2021/02/08/film-dvorets-dlya-putina/> (2021. 11. 30.)

ügyben nem érintett. Lehet, hogy a környezete igen, de ő semmiképpen. Harmadrészt a kormányzati ellenpropagandának is szerepe lehetett abban, hogy a film nem rázta fel az orosz társadalmat. A Kreml ugyanis – az első napok tanácstalansága után – „begyújtotta a rakétákat”, és óriási erővel próbálta hitelteleníteni Navalnij filmjének állításait. Ezt azonban nagyon sajátosan tette. Úgy járt el, ahogy azok szoktak, akik nem tudnak érveket találni. A Kreml és a hozzá közel álló sajtó nem a filmben elhangzó ténybeli megállapításokat próbálta cáfolni, hanem olyasmiket, amiket a film nem is állított. Így például a kormányzati propaganda kitartóan hajtogatta, hogy a palota nem is Putyiné, hanem valaki másé. Csakhogy Navalnij filmje ezt nem is állította. Azt azonban igen, hogy közpénzek felhasználásával, trükkös elsíbolásával Putyinnak épült a fényűző dácsa, amit többek között az is bizonyít, hogy a palota és hatalmas parkja felett repülési tilalom van érvényben, és a területet a Szövetségi Védelmi Szolgálat (FSZO) munkatársai őrzik. A film címe sem az, hogy „Putyin palotája”, hanem „Palota Putyinnak”. Ami azért nagy különbség, és mutatja, hogy a film készítői pontosan tudták, hogy miről akarnak beszélni és mit akarnak állítani. De bármi is magyarázza a film Levada Központ által mért meglepően korlátozott társadalmi hatását, az alkotás azt azért mégiscsak elérte – no meg a Navalnijjal szembeni hatalmi arrogancia –, hogy alig egy héttel annak nyilvánosságra hozatala után Oroszország-szerte példátlanul sokan tüntessenek.

A január 23-i tüntetés több tekintetben is más volt, mint a korábbiak. Ezúttal a tiltakozások nem korlátozódtak az ország két metropoliszára, Moszkvára és Szentpétervárra. És még csak arra a további 13, egymilliónál népesebb városra sem, ahol többnyire eddig is megszokott volt, hogy az emberek, ha okuk volt rá, kimentek tüntetni. Ezúttal nemcsak ezeken a helyeken, hanem összesen 112 városban vonultak utcára. Hogy pontosan mennyien, nehéz megítélni, országosan valószínűleg két-háromszázezen lehetnek. A legtöbb beszámoló szerint Moszkvában 40 ezren tüntethettek, de akadt olyan tekintélyes elemző is, aki szerint legalább kétszer ennyien voltak.⁶ Szentpéterváron 20 ezren vonultak végig a Nyevszkij sugárúton, és próbáltak eljutni a Szenátus térre, arra a helyre, ahol 1825-ben alkotmányt követelve felsorakoztak a dekabristák. Helyi beszámolók szerint a tüntetés csúcspontján a tömeg a Kazanyi Székesegyháztól egészen a Palota tér szomszédságában álló Admiralitásig ért, és a felvonulók teljes szélességében kitöltötték a sugárutat. Az elmúlt immár több, mint húsz évben, amióta Putyin áll az ország élén, az elnök szülővárosában ilyen tömeges tiltakozásra soha nem volt példa.⁷ Az is újdonságnak számított, hogy szinte nem akadt olyan regionális központ – amiből most épp nyolcvanöt van –, ahol ne vonultak volna utcára viszonylag nagy számban tüntetők. Még az anektált Krímben is voltak ilyenek.⁸ Azt azonban a szervezőknek egyelőre nem sikerült elérniük, hogy a tiltakozási hullám eljusson a járási székhelyekig is. Az ugyanis továbbra is kivételesnek számít, ha ezekben a kisebb városokban is tüntetnek. De már erre is akadt példa, miközben korábban ilyenre még soha nem került sor. Vagyis a tiltakozási hullám elkezdett olyan helyekre is áttérjedni, ahol eddig vagy a közöny, vagy a megfélemlítettség uralkodott.

Ennek ellenére sokan vélekednek úgy, hogy kevesen tüntettek január végén. Mert mi oka lenne a hatalomnak félni, ha egy 146 milliós országban pár százezren utcára vonulnak? Valóban, aligha kell a Kremlnek attól tartania, hogy a tüntetések rövid időn belül megdöntnék a rendszert.

⁶ Рогов, Кирилл (2021): Сценарий агрессии и эскалации насилия исходит не от протестующих, а из Кремля. *Каспаров.Ru*, 2021. 01. 25. <https://www.kasparov.ru/material.php?id=600E687FCD97D> (2021. 11. 12.)

⁷ Романов, Серафим (2021): «Невский наш». Впервые в новейшей истории протеста оппозиция в Петербурге заняла главный проспект. *Новая газета*, 2021. 01. 23. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/01/23/88849-nevskiy-nash> (2021. 11. 12.)

⁸ Протесты 23 января: открыто не менее 18 уголовных дел. *Грани.Ру*, 2021. 01. 25. <https://graniru.org/Society/Law/m.280909.html> (2021. 11. 12.)

Ez biztosan nem fenyegeti. Konzolidált autokráciát az utcán nem lehet leváltani. Amíg a jól tartott erőszak-apparátusok lojálisak és a hatalmi elit egységes, az autokratáknak nincs mitől tartaniuk. Ennek ellenére a rendszer súlyos hibát követne el, ha elbízna magát és úgy tenne, mintha néhány százezer ember tiltakozása nem jelentene semmit. Nagyon is jelent, mert azok az emberek, akik január végén és február elején kimentek tüntetni, komoly személyes kockázatot vállaltak. A hatalom ugyanis 2012 nyarától folyamatosan szigorítja a tüntetések megszervezésének és engedélyezésének feltételeit. Ez a folyamat – ahogy erre már korábban is utaltunk – azok után vette kezdetét, hogy a 2011 decemberében tartott dumaválasztást durván elcsalták, és a nagyvárosokban – mindenekelőtt Moszkvában – hónapokon át tartó tüntetéssorozat kezdődött.

A születőben lévő városi közeposztály lázadása felkészületlenül érte a Kremlt, és egy ideig nem is tudta, hogy mit tegyen a kialakult helyzetben. Ám amint újra Putyin lett az elnök, elkezdődött az a törvényalkotási, és -módosítási dömping, ami 2012 nyarán radikálisan átalakította a belpolitikai küzdőtér szabályait. Ennek részeként rendkívüli módon megszigorították a tüntetések szervezésének feltételeit, és többszörösére emelték a tüntetésekkel kapcsolatos büntetési tételeket. Ma már ott tart a rendszer, hogy minden tüntetést legfeljebb 15 nappal az esemény előtt, de nem később, mint 10 nappal a tervezett időpontot megelőzően kell engedélyeztetni.⁹ A hatóságok pedig, ha végül megadják az engedélyt, rendre olyan félreeső helyet jelölnek ki, ahol a tüntetés – legyen az bármilyen nagy is – értelmét veszti, mert a tüntetőkön kívül alig értesül róla bárki is. Vagyis épp azt a funkcióját veszíti el a demonstráció, ami miatt szervezik. Nem véletlen, hogy az ellenzék egy ideje már leszokott arról, hogy a hatóságokkal egyezkedjék, mert tudja, hogy mire számíthat. Az év eleji tüntetésekkor a szervezők már csak azért sem akartak a helyszínről tárgyalni, mert úgy gondolták, hogy ha a hatalom a saját szabályait is figyelmen kívül hagyja, és törvénytelenül elfogatóparancsot ad ki Navalnij ellen, akkor nincs miért egyezkedni vele, és azt a látszatot kelteni, mintha ebben az országban minden csakis a törvényeknek megfelelően történne.

Amikor 2021 elején ez a pár százezer ember utcára vonult, akkor ezt sok helyen nemcsak a rendkívüli hidegben, a koronavírus-járvány körülményei között tette, de annak tudatában is, hogy komoly büntetés fenyegeti. Legutóbb 2020 decemberében változtattak a tüntetések szabályozásán, aminek következtében ma már, ha valaki feltartóztatja az utcai forgalmat, akár letöltendő börtönbüntetésre is ítéltető.¹⁰ Ennek ellenére százazrek vonultak utcára, és ettől még a több helyen brutálisan fellépő rendvédelmi erők sem tartották őket vissza. Gorbacsov és Jelcin idején Moszkvában még valóban voltak közel milliós tüntetések is, de azok – ahogy az orosz ellenzékiek fogalmaznak – még „vegetáriánus idők” voltak. A rendőrök senkit nem bántottak, csak a rend fenntartásában közreműködtek. De hol vannak ma már ezek az idők? Aki ma Oroszországban kimegy tüntetni, komoly kockázatot vállal magára. Nemcsak azt kockáztatja, hogy durván megverik, de jó eséllyel azt is, hogy utólag eljárás indítanak ellene. Ennek ellenére sokan mégis tüntetnek, többek között azért is, mert már hosszú ideje nincs parlamenti képviselőjük. A Kreml már a 2003-as dumaválasztáskor gondoskodott arról, hogy az alsóházba csak neki engedelmes pártok kerüljenek.¹¹ A liberális és szociálliberális értékrendet a Dumában már csaknem két évtizede senki

⁹ Федеральный закон от 30 декабря 2020 № 497-ФЗ “О внесении изменений в Федеральный закон ‘О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях’”. *Российская газета*, 2021. 01. 11. <https://rg.ru/2021/01/11/sobranija-dok.html> (2021. 10. 25.)

¹⁰ Уо.

¹¹ A 2003-as dumaválasztás lebonyolítására és eredményeire vonatkozóan lásd: *Третий электоральный цикл в России, 2003–2004 годы*. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. 39–58.

nem képviseli, miközben az orosz társadalomban kialakult egy nem túl széles, de mégsem lebecsülendő városi középosztály, amely igényelné ezt. Parlamenti képviselet nélkül viszont e rétegnek nincs más választása, mint a tüntetés.

Abban, hogy az év elején még ilyen sokan mentek ki tiltakozni – a személyes bátorságon és a rendszerrel szembeni általános elégedetlenségen túl – nyilvánvalóan meghatározó szerepe volt mindannak, ami Navalnijjal történt. Nem elég, hogy a hatalom tiltott vegyifegyverrel – vagyis olyan eszközzel, aminek nem is lenne szabad léteznie – megpróbálta meggyilkolni, de azok után, hogy visszatért berlini kórházi kezeléséből, rögtön őrizetbe is vette. Független orosz jogászok határozottan állítják, hogy már annak az elfogatóparancsnak a kiadása is törvénytelen volt, ami alapján előállították.¹² Azt ugyanis csak abban az esetben lehetett volna kiadni, ha a Büntetés-végrehajtási Szövetségi Szolgálat (FSZIN) keresetét – amelyben a hatóság kéri Navalnij felfüggesztett szabadságvesztésének letöltendőre történő változtatását – a bíróság megalapozottnak találja, és elrendeli a büntetési forma megváltoztatását. Navalnij esetében azonban nem így jártak el. A büntetés-végrehajtás közvetlenül a rendőrséghez fordult. Az pedig még december végén – amikor kiderült, hogy az ellenzéki politikus visszatér Oroszországba – kiadta az elfogatóparancsot, aminek alapján Navalnijt őrizetbe is vették, majd a kerületi rendőrkapitányságra kitelepülő kerületi bíróság 30 napra történő előzetes letartóztatását is elrendelte. Ez így együtt még a sokat látott oroszoknak is sok volt, legalábbis azoknak, akik tisztában voltak azzal, hogy ez a cinikus hercehurca min is alapult.

Az ellenzéki politikust azonban nemcsak rendszeres jelentkezésének elmaradásával vádolták meg, de időközben egy újabb köztörvényes ügyet is kreáltak ellene. Az ügyészség szerint Navalnij az alapítványához befolyt adományok egy részét saját céljaira használta, vagyis csalt.¹³ Ez minden bizonnyal éppolyan koncepciós ügy, mint aminek alapján bűnösnek mondták ki az Yves Rocher oroszországi leányvállalatának megkárosításáért. Hiába nyilatkozott a cég vezetése többször is, hogy a vállalatot semmiféle kár nem érte, a bíróság ezt figyelmen kívül hagyta, és Navalnijt három és fél éves felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte.¹⁴ Erre a hatalomnak akkor azért volt szüksége, mert a jogerős bírói döntésre hivatkozva megakadályozhatta az ellenzéki politikus 2018-as elnökválasztáson való indulását. Utóbb kiderült, hogy ez az ítélet arra is jó lett, hogy azt idővel letöltendőre változtathassák, és Navalnijt kivonhassák a közéletből. 2014 decemberében, amikor az eredeti ítélet megszületett, a hatalom még nem merte vagy még nem akarta Navalnijt börtönbe juttatni. Most viszont igen. Korábban nem akart botrányt, inkább meghátrált, és másodfokon felfüggesztettre módosította az elsőfokon még letöltendőként megszületett ítéletet. 2021 elejére azonban megváltozott a helyzet. A Kremlt ekkor már sem a hazai, sem a külföldi közvélemény felháborodása nem izgatta, ahogy a vezető nyugati politikusok tiltakozása sem. Az utóbbiak csak megerősítették abban, hogy jó úton jár, mert a kormányzat és az azt kiszolgáló propagandisták szerint ha valakit ilyen hangosan véd a nyugati sajtó és megannyi nyugati politikus, az csak azért lehet, mert Navalnij az ő emberük.¹⁵ Hét éve még volt jelentősége annak, hogy mit gondol a közügyek iránt

¹² Навального арестовали на 30 суток. *Грани.Ру*, 2021. 01. 18. <https://graniru.org/Society/Law/m.280823.html> (2021. 10. 11.)

¹³ СКР возбудил против Навального новое уголовное дело о мошенничестве. *Коммерсантъ*, 2020. 12. 29. <https://www.kommersant.ru/doc/4637640> (2021. 10. 12.)

¹⁴ Алексей Навальный получил 3,5 года условно по „делу Yves Rocher“. Его брат – 3,5 года колонии. *NEWSRu.com*, 2014. 12. 30. <https://www.newsru.com/russia/30dec2014/navalny.html> (2021. 10. 12.)

¹⁵ Симоньян: Запад вложил в Навального годы работы и миллионы долларов. *Вести.Ру*, 2021. 02. 08. <https://www.vesti.ru/article/2520756> (2021. 10. 09.)

érdeklődő oroszországi polgár az ügyről, és annak is, hogy mit írnak erről a vezető nyugati lapok, ám mindez 2021-re jelentőségét veszítette.

Mindeközben Navalnij ellen nemcsak egy újabb ügyet kreáltak, de egy másikban példás gyorsasággal el is jártak ellene. Ezúttal egy második világháborús veterán vádolta meg rágalmazással a már letartóztatásban lévő politikust, aki kikelt az ellen, hogy a hatalom háborút megjárta idős embereket használ fel politikai célokra. Az ellenzéki politikusnak esélye sem volt, hogy megvédje igazát. Az eljáró bíróság rövid úton 850 ezer rubel – mintegy 3,5 millió forint – megfizetésére kötelezte.¹⁶ Ezek a fejlemények egyértelművé tették, hogy Navalnij, amíg Putyin Oroszország elnöke, aligha fogja elhagyni a börtönt. Újabb és újabb büntetőügyeket fabrikálnak majd ellene, és eközben minden börtönben töltött napját pokollá teszik. Arról, hogy ebben a kérdésben senkinek ne lehessen semmiféle kétsége, az orosz propagandatévé, az RT vezetője, Margarita Szimonyjan gondoskodott, aki több televíziós szereplésében is azt ajánlotta, hogy Navalnijt hazaárulásért kellene elítélni, azért ugyanis akár 20 év is kiszabható.¹⁷ Egyelőre a hatalom nem fogadta meg propagandistája tanácsát, helyette más megoldást választott, és elkezdte Navalnij szervezeti hátterét – alapítványát és annak fórumait – felszámolni. Ennek első lépéseként az FBK-t (Korrupcióellenes Küzdelem Alapítvány, *Фонд борьбы с коррупцией*) „szélsőséges szervezettel” nyilvánították.¹⁸

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért is volt olyan fontos Navalnij kiiktatása, a politikai küzdőtérből való kiemelése. Ennek több oka is lehetett. Mindenekelőtt az, hogy az ellenzéki politikus letartóztatásakor Oroszország már javában készült a szeptemberi alsóházi választásokra. Navalnijnak ugyan nincs pártja – egyes források szerint kilencszer, míg mások szerint tizenegyszer utasították vissza pártbejegyzési kérelmét –, de országos hálózattal rendelkező alapítványa komoly mozgósítóerővel bír.¹⁹ Ma már úgy tűnik, hogy a hatalom hibázott akkor, amikor nem engedte, hogy az ellenzéki politikus pártot alapítson. Ha megtehetette volna, valószínűleg jóval kisebb problémát jelentene a Kremlnek, mint manapság jelent. Ha azok után, hogy „nacionalista elhajlása” miatt a szociálliberális Jabloko pártból kizárták, pártot alapíthatott volna, ma pártja egyike lenne a nem túl népes és nem igazán sokak által támogatott pártoknak, Navalnij pedig a nem különösebben befolyásos pártpolitikusoknak. De mivel nem engedték, hogy pártja legyen, elkezdte a hatalmi elitet ott támadni, ahol az a leginkább sebezhető. 2011-ben létrehozott korrupcióellenes alapítványa az évek során rendkívül sikeresnek bizonyult, téma ugyanis akadt bőven. Mára a korrupció a rendszer konstitutív elemévé vált.

Navalnij országosan ismert politikussá 2011–2012 fordulóján vált, amikor is egyike volt az elcsalt választások elleni tüntetések szervezőinek. A tiltakozások azonban 2012 nyarára lecsengtek és Navalnij, ha nem váltott volna „profil”, egyikévé válhatott volna a gyorsan elfelejtett ellenzéki politikusoknak. De váltott, elkezdett a korrupció elleni küzdelemre koncentrálni, és egyre ismertebbé vált. Ezzel párhuzamosan mind távolabb került korai „nagyoroszi” nacionalizmusától, és egyre inkább a születőben lévő oroszországi középosztály egyik szószólója lett. Ha ma pártot

¹⁶ Алехина, Маргарита (2021): Суд оштрафовал Навального на 850 тысяч рублей по делу о клевете на ветерана. *RBC.RU*, 2021. 02. 20. <https://www.rbc.ru/politics/20/02/2021/602623639a794714d2da1d55> (2021. 10. 09.)

¹⁷ Hasonló szellemben nyilatkozott a parlamenti párt, a Méltányos Oroszország frakcióvezetője, Szergej Mironov is. Lásd: Миронов назвал Навального предателем, противопоставив его Сахарову и Солженицыну. *Независимая*, 2021. 01. 19. <https://www.ng.ru/news/700214.html> (2021. 10. 09.)

¹⁸ Алехина, Маргарита (2021): Суд признал ФБК и штабы Навального экстремистскими организациями. *RBC.RU*, 2021. 06. 09. <https://www.rbc.ru/politics/09/06/2021/68670e09a7947709c4de06c> (2021. 10. 09.)

¹⁹ Минюст вновь отказался зарегистрировать партию Навального. *Коммерсантъ*, 2019. 05. 27. <https://www.kommersant.ru/doc/3982814> (2021. 10. 10.)

alapíthatna, akkor ez a párt alighanem egy jobboldali középpárt lenne, amelyik szót emel a politikai és polgári szabadságjogokért, vagyis szabad és *fair* választásokat, független bíróságokat, sajtó-, szólás- és gyülekezési szabadságot követelne, és persze jó kormányzást, kevesebb bürokráciát és kevesebb korrupciót. Szociális jogokért aligha emelne szót, noha tisztában van azzal, hogy a rossz és korrupcióval terhelt kormányzás az egyik oka annak, hogy az orosz társadalom 2014 – vagyis az ukrajnai orosz beavatkozás – óta egyre inkább elszegényedik. Mára Navalnij külpolitikai nézetei is meglehetősen távol kerültek attól, mint amilyenek 10–12 éve voltak. A 2008-as ötnapos grúz–orosz háború idején teljes mellszélességgel állt ki az orosz katonai akció mellett, sőt a Kremlt még határozottabb fellépésre szólította fel. Putyinabb volt Putyinnál. Az ukrajnai orosz beavatkozás idejére már jóval visszafogottabbá vált, és nem örült a Krím annektálásának, de a félsziget visszaadását egy újabb – valódi nemzetközi megfigyelés mellett megtartott – helyi népszavazás eredményétől tenné függővé. Eltökélt, rendkívüli munkabírású politikus, akivel ugyanakkor nehéz szövetséget kötni, mert hiányzik belőle a kompromisszumkézség. Ez az attitűd a korrupció elleni küzdelemben érthető és értékes vonás, ám az autokráciával szembeni politikai harcban, ahol minden lehetséges szövetségesre szükség van, komoly hiányosság, ahogy a politika demokratikus gyakorlásában is. Navalnijt azonban nem engedték, hogy pártpolitikus pályára lépjen, ezért csak feltételezhetjük, hogy milyen pártvezető vált volna belőle. Az azonban jól látszik, hogy Putyin és környezete annak ellenére is komoly kockázatot látott az ellenzéki politikus közéleti szerepvállalásaiban, hogy Navalnij sem elnökjelöltként, sem egy ellenzéki párt vezetőjeként nem jelentett volna közvetlen veszélyt a hatalom jelenlegi birtokosaira. Mégis úgy gondolták, hogy Navalnij az, aki a már jó ideje kialakított „alternatívánélküliség” állapotában is valamiféle alternatívát képvisel. Ilyet azonban egyetlen autokrácia sem engedhet meg magának, még akkor sem, ha ez az alternatíva merőben virtuális. Alighanem ez a legvalószínűbb magyarázata annak, hogy miért lépett fel a hatalom ilyen ádáz szenvedéllyel Navalnijjal szemben.

Mindeközben a Kreml tisztában volt azzal, hogy az autonómiák kis szigeteit nemcsak önmaguk miatt kell felszámolni, hanem azért is, mert a hatalompárt (az Egységes Oroszország) a közelgő alsóházi választások előtt nincs igazán jó formában. Az elnök parlamenti támaszát jelentő párt – annak ellenére, hogy a 2016-ban megválasztott Dumában a mandátumok több, mint háromnegyedét birtokolta – folyamatosan veszített népszerűségéből. A Kreml nem alaptalanul félt attól, hogy ősszel ugyanaz fog történni vele, mint ami 2011-ben történt, vagyis ahhoz is durván csálni kell, hogy legalább az abszolút többséget megszerezze. Ha Navalnij szabadlábban maradt volna, csak tetézte volna a hatalom gondjait. Az ellenzéki politikus kiterjedt országos hálózata révén jelentősen befolyásolhatta volna a szavazói magatartást, annál is inkább, mert 2014 óta folyamatosan csökken a lakosság reáljöveldelme, és a társadalom egyre nagyobb része volt elégedetlen a karcdsörtető putyini külpolitikával.²⁰ Ráadásul a koronavírus-járvány következményei is egyre súlyosabbá váltak. Vagyis a választás előtti közhangulat egyáltalán nem kedvezett a hatalompártnak, és ezzel a Kremlben is tisztában voltak. És azzal is, hogy az Egységes Oroszországnak mindenképpen győznie kell, mert a mára kialakult putyini korporatív rendszer egyik tartópillére a hatalompárt alkotmányozó többséget birtokló parlamenti jelenléte. Ennek meg kellett lennie még azon az áron is, hogy ismét nőni fog azok aránya, akik kétségbe vonják majd a választás tisztaságát. Az előző, 2016 szeptemberében tartott dumaválasztás tétje nemcsak a 2011-ben elvesztett alkotmányozó többség visszaszerzése volt, de az is, hogy

²⁰ Россия – Запад. Левада-Центр, 2018. 05. 14. <https://www.levada.ru/2018/05/14/rossiya-zapad-2/> (2021. 09. 30.)

ez botrányoktól mentesen történjen. Okulva a 2011-ben történekből, a hatalom 2016-ban kísérletet sem tett a moszkvai és a szentpétervári részvételi arány manipulálására – ami az akkori botrány és tüntetéshullám legfőbb kiváltója volt –, tudván, hogy ezzel ismét kockára tenné a választás legitimitását. Meg is lett ennek az eredménye. Egyfelől példátlanul alacsonyan alakult Moszkvában és Szentpéterváron a részvételi arány, épphogy elérte a szavazati joggal rendelkezők egyharmadát. Másfelől a Levada Központ felmérése szerint a választást a megkérdezettek 46 százaléka tisztességesnek találta, ami lényegesen jobb eredmény volt, mint az öt évvel korábbi. A botrányoktól kísért 2011-es választást csak a megkérdezettek 35 százaléka tartotta *fairnek*.²¹ A 2021-es választás előtt viszont azt lehetett érezni, hogy a hatalom nem fog a választás legitimitása miatt különösebben aggódni. De ahhoz, hogy ezt megtehesse, átfogó támadást kellett indítania a civil szervezetek, a jogvédő csoportok és a sajtó még megmaradt független szereplői ellen. Vagyis Navalnij és alapítványának kiiktatása csak az egyik alapfeltétele volt annak, hogy a Kreml a dumaválasztás során szabad kezet kapjon. Erre minden korábbinál inkább volt szüksége. Sokat elárult a hatalompárt választás előtti helyzetéről, hogy moszkvai szervezetének vezetése augusztus közepén lefelé módosította a párt várható fővárosi eredményét. Januárban még úgy gondolták, hogy a párt Moszkvában – 45 százalékos részvételi arány mellett – a szavazatok 45 százalékát tudja majd elnyerni. Egy hónappal a választás előtt viszont már csak azzal számoltak, hogy mind a részvételi arány, mind a megszerzett voksok aránya nem lesz több 35 százaléknál.²² De még ez a lefelé módosított prognózis is felettébb derűlátónak tűnt. Már csak azért is, mert ezt mutatták a választást néhány héttel megelőző közvélemény-kutatások adatai. A Kreml felügyelete alatt működő intézet, a VCIOM augusztus közepén már azt mérte, hogy a hatalompárt országosan csak a lakosság alig több, mint 27 százalékának szavazatára számíthat.²³ A másik nagy, ugyancsak kormányzati ellenőrzés alatt álló intézet, a FOM kutatási eredménye alig különbözött ettől. Ők 30 százalékos támogatottságot mértek.²⁴ Ezek az adatok a hatalom számára már csak azért is felettébb nyugtalanítók lehettek, mert a két történelmi fővárosban – Moszkvában és Szentpéterváron – az Egységes Oroszország támogatottsága hagyományosan mindig lényegesen alacsonyabb, mint amilyen az országos átlag. A közvélemény-kutatási adatok azonban csak részben irányadóak. A hatalom ugyanis 2011 óta egyre szemérmetlenebb módon manipulálja a végeredményt, a független választási elemzők többsége pedig biztos volt abban, hogy ez 2021-ben sem lesz másképp. Ugyanakkor valószínűnek tűnt, hogy a moszkvai és szentpétervári eredményekbe nem mernek mélyen belenyúlni, de az országnak azokban a régiókban, ahol a lakosság leginkább kiszolgáltatott a helyi végrehajtó hatalomnak, durván csálnak majd. És mert a választást megelőző hónapokban civil szervezetek és oknyomozó portálok sorát számolták fel, ezért joggal volt feltételezhető, hogy a csalásokról a korábbiaknál jóval kevesebben tudnak majd beszámolni, illetve bizonyítékokkal szolgálni. Ugyanakkor egy ideje léteznek már olyan megbízható matematikai modellek, amelyek pontosan mutatják ki a választásba történő beavatkozást. A modellszámítások eredményeivel azonban nehéz vitatkozni, ezért erre a hatalom soha nem is tett komoly kísérletet, helyette megpróbálta azok széles körhöz való eljutását megakadályozni. Aligha lehetett kétséges, hogy ezúttal is így tesz.

²¹ Результаты выборов не заинтересовали граждан. *Левада-Центр*, 2016. 10. 03. <https://www.levada.ru/2016/10/03/rezultaty-vyborov-ne-zajnteresovali-grazhdan/> (2021. 09. 30.)

²² „Единая Россия” снизила ожидания по явке и голосам в Москве. *Радио Свобода*, 2021. 08. 23. <https://www.svoboda.org/a/edinaya-rossiya-snizila-ozhidaniya-po-yavke-i-golosam-v-moskve/31423613.html> (2021. 10. 14.)

²³ Рейтинг политических партий. *ВЦИОМ*, é.n. <https://wciom.ru/ratings/reiting-politicheskikh-partij/> (2021. 10. 14.)

²⁴ «Единая Россия». Индикаторы отношения к партии «Единая Россия». *ФОМ*, é.n. <https://fom.ru/Politika/10949> (2021. 10. 14.)

Ha *fair* lett volna a választás, a hatalompárt akkor is nyert volna, de csak egyszerű többséggel. Putyin pártját ugyanis még mindig viszonylag sokan támogatják, mert úgy gondolják, hogy az Egységes Oroszország – az elnök mellett – a stabilitás legfőbb garanciája. És bár az utolsó hét-nyolc évben csökkent a jövedelmük, sokan továbbra is hálásak azért, mert korábban – Putyin első két elnöksége idején – jelentősen nőtt, és a nehéz jelicini évek után mégiscsak volt egy jó évtizedük. Ezt pedig Putyin és pártja érdemének tartják. Nyilván annak is szerepe van a társadalom egy részének kitartó lojalitásában – a sokakra jellemző konformizmuson túl –, hogy nem látszik a hatalommal szemben semmiféle alternatíva. Nem is látszódhat, mert az autokráciák egyik legfőbb jellegzetessége, hogy mindent – legyen az szervezet vagy személy –, ami bármilyen veszélyt is jelentene rá, rövid úton „kiiktat”.

A választások előtt csak az volt a kérdés, hogy a hatalom az egyszerű többséget abszolút vagy alkotmányozó többséggé alakítja-e majd át. A Kreml megfogytakozott önbizalmát mutatta, hogy a Központi Választási Bizottság a választást nem egy, hanem három napra (szeptember 17–18–19.) írta ki, ami jelentősen megnehezítette a választások tisztaságának ellenőrzését, ugyanakkor megkönnyítette az eredmény „átszabását”. A választási szakértők többsége abban is biztos volt, hogy a hatalompárt mellett ugyanaz a három párt – a Zsirinovszkij vezette Liberális Demokrata Párt, a Zjuganov irányította Oroszországi Kommunista Párt, és a baloldali centripárt szerepét betöltő Méltányos Oroszország – fog ezúttal is az alsóházba kerülni, mint ahogy ez már több ciklus óta megszokott. Mint utóbb kiderült, ebben tévedtek. Ezen a választáson a fenti négy párt mellett egy ötödiknek is sikerült átlépnie a bekerülési küszöböt, ez azonban semmit nem változtatott az Állami Duma politikai természetén. Az ötödik, alsóházba került párt, az Új Emberek ugyanis éppúgy a végrehajtó hatalom teremtménye, mint – a kommunista párt kivételével – az összes többi.²⁵

A választásokra történő felkészülés és kampány időszakát még egy körülmény tette a megszokottnál bonyolultabbá, mégpedig az, hogy teljes volt a bizonytalanság akörül, Putyin maradni vagy távozni készül. 2020 első felében még minden arra utalt, hogy a gyorsan keresztülvert alkotmánymódosítással prolongálni akarja hatalmát. Aztán az év második felében sorra születtek azok a döntések, amelyek azt sejtették, hogy mégiscsak távozni készül. Putyin előbb – Medvegyevvel együtt – örökös szenátor lett, ami már önmagában jogi érinthetlenséget biztosított számára.²⁶ Majd külön törvénybe foglalták az orosz államfők élethosszig tartó, és egyben visszamenőlegesen is érvényes jogi immunitását.²⁷ Mindez azt a benyomást keltette, hogy talán mégiscsak a leköszönését készíti elő, mert miért is kellene 2020-ban jogi védelmet keresni, ha valaki – korábbi elnökségeinek „lenullázásával” – 2036-ig készül hatalmon maradni? Ráadásul, hogy a helyzet még átláthatatlanabb legyen, újra szárnyra kaptak a Putyin állítólagos betegségével kapcsolatos híresztelések. És ezzel az a feltűnő ellentmondás, ami a 2020-as év első és második felének történései között feszül, nagyon is hihetővé tette az elnök súlyosbodó egészségi állapotáról szóló híreket. Mert miért is változott meg oly hirtelen a belpolitika napirendje, ha nem azért, mert az év közepén elkezdett Putyin egészségi állapota romlani? Ha pedig valóban ez a helyzet – amit persze lehetetlen ellenőrizni –, akkor az elnök betegsége, jövőjének bizonytalansága már önmagában is feszültté

²⁵ Результаты выборов – 2021. Главные цифры. *Коммерсантъ*, 2021. 09. 20. <https://www.kommersant.ru/doc/4996303> (2021. 10. 16.)

²⁶ Путин внес в Госдуму поправки, позволяющие экс-президенту стать сенатором пожизненно. *Коммерсантъ*, 2021. 10. 31. <https://www.kommersant.ru/doc/4557218> (2021. 11. 10.)

²⁷ Мухаметшина, Елена: Неприкосновенность навсегда. *Ведомости*, 2020. 11. 05. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2020/11/05/845972-neprikosновенность-navsegda> (2021. 11. 15.)

teheti a hatalmi eliten belüli viszonyokat, már csak azért is, mert ilyen körülmények között mindenki elkezd keresni a helyét, kombinál, és készül a jövőre. De az is lehet, hogy mindaz, amit láthattunk, egy jól felépített dezinformációs akció volt. Putyin „különleges műveleteinek” egyike, amivel össze akarta keverni a lapokat, megpróbált bizonytalanságot kelteni, hogy közeledve 2024-hez, a második hatéves mandátumának lejártához, ne kerüljön a „béna kacsa” állapotába. Érdemes ezzel a lehetőséggel is számolni.

Ebben a meglehetősen képlékeny és bizonytalanságokkal teli helyzetben kezdődött el a 2021-es év Navalnij visszatéréseivel, előállításával, feltételes börtönbüntetésének letöltendőre változtatásával, majd a január végi tüntetésekkel. A békés tüntetőkkel szembeni aránytalanul durva rendőri fellépés már akkor előrevetítette, hogy a hatalom beleunt a bonyolult politikai manőverekbe, és helyette megpróbál új helyzetet teremteni, letarolva a még megmaradt civil szervezeteket, jogvédő csoportokat és oknyomozó portálokat. A jogi eszköztár ehhez már rendelkezésre állt. A nem kormányzati szervezetekre vonatkozó törvény 2012-es nyári kiegészítése az „idegen ügynök” kitéttel lehetővé tette, hogy a kormányzat a számára kellemetlen csoportokat megbélyegezze, a társadalom kevésbé tájékozott része előtt kompromittálja, és olyan bürokratikus terhekkel halmozza el, amik jelentősen megnehezítik működésüket.²⁸ 2015 tavaszán törvénymódosítással bevezették a „nemkívánatos szervezetek” fogalmát.²⁹ Ez az új jogi norma már nem csak arra ad lehetőséget, hogy a hatalom rossz híret keltsen bármelyik külföldről is támogatott civil szervezetnek, de arra is, hogy immár betilthassa azokat az Oroszországban működő külföldi vagy nemzetközi szervezeteket, amelyek „fenyegetést jelentenek az alkotmányos rendre, az ország védelmi képességeire, illetve az állam biztonságára”. És ehhez nem is kell bírósági ítélet, elég, ha ezt az ügyészség kezdeményezi. De a büntető törvénykezés ezzel nem fejeződött be. Időközben – a terrorizmus elleni harc jegyében – komolyan megszigorították az ún. „szélsőséges nézetek terjesztésének” büntetési tételeit, és elkezdték az új szabályt egyre szélesebb körben alkalmazni. A „szélsőséges” vádja a szervezetek és az alapítványok esetében nemcsak azt jelenti, hogy lehetővé vált azok gyors betiltása, de azt is, hogy az ezekkel a szervezetekkel kapcsolatban állók akár visszamenőlegesen is felelősségre vonhatók, letöltendő börtönbüntetésre ítéelhetők. Ez a jogi eszköztár került a választási kampány időszakában bevetésre, mégpedig „teljes pompájában”.

A hatalom fellépése nyomán – többek között – olyan ismert tényfeltáró portálokat nyilvánítottak „idegen ügynökké”, mint a The Insider, vagy a Projekt. De ugyanerre a sorsra jutott a civil szervezetként működő Jogi és Közpolitikai Intézet, továbbá számos újságíró, akik vagy a Projekt-nél, vagy a Hodorkovszkij által működtetett Nyitott Médianál, vagy a Szabadság Rádiónál dolgoztak. Párhuzamosan ezzel a Projekt esetében még egy lépéssel tovább mentek, és „nemkívánatos szervezetté” nyilvánították, vagyis nem elégedtek meg azzal, hogy „idegen ügynökké” minősítették őket. Ugyancsak „nemkívánatos szervezetté” nyilvánították az angliai bejegyzésű Hodor-

²⁸ Федеральный закон от 20 июля 2012 года № 121-ФЗ “О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента”. *Российская газета – Федеральный выпуск*, 166(5839) sz., 2012. 07. 23. <https://rg.ru/2012/07/23/nko-dok.html> (2021. 11. 15.)

²⁹ A „nemkívánatos szervezet” fogalma a 2012 decemberében elfogadott szövetségi törvény, az ún. „anti-Magnitszkij törvény” (Федеральный закон от 28 декабря 2012 года № 272-ФЗ «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации») 2015 májusában történt módosításával került az oroszországi jogrendbe. Lásd: Федеральный закон от 23.05.2015 N 129-ФЗ “О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации”. *КонсультантПлюс*, é.n. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_179979/5bdc78bf7e3015a0ea0c0ea5bef708a6c79e2f0a/#dst100033 (2021. 11. 15.)

kovszkij Alapítványt, az Oxfordi Oroszország Alapítványt és az Oroszország Jövője Alapítványt. De betiltottak egy cseh és egy francia civil szervezetet is.³⁰ Mindezeket túl blokkolták Navalnij honlapját, továbbá csaknem 50 olyan portált, amelyek kapcsolatban állt az ellenzéki politikussal.³¹ Elérhetetlenné tették a jogvédő Komanda 29 és a Gulagu.net oldalait is, ahogy nem kerülhette el sorsát a tényfeltáró Dosszié honlapja sem.³² Augusztus 20-án – a Navalnij elleni merénylet évfordulóján – „idegen ügynökre” nyilvánították a mára egyetlen függetlenként megmaradt Dozsgy tévétársaságot, ahogy a tényfeltáró írásairól ismert Vazsnije Isztorijt is, együtt jó néhány újságíróval. E bejelentések nyomán közvetlenül a dumaválasztás előtt már 43 „idegen ügynök” szervezetet, nyomtatott és internetes lapot, valamint magánszemélyt tartottak nyilván.³³ Ezeknek a szervezeteknek, lapoknak és újságíróknak az egyedüli „bűne” az volt, hogy vagy olyan ügyeket tártak az olvasók elé, amik a rezsimre nézve rendkívül kínosak és leleplezők voltak, vagy ügyvédi védelmet biztosítottak a politikai okokból üldözötteknek. Korábban a rendszer még soha nem szánta el magát arra, hogy a civil szervezetek és a független sajtó ellen ilyen átfogó és szinte mindent letaroló támadást indítson. Sokat elárul a mára kialakult helyzetről, hogy míg 2011 és 2016 között a hatóságok tizenkét szerkesztőséget számoltak fel vagy ziláltak szét, arra kényszerítve őket, hogy radikálisan változtassanak addigi irányvonalukon, addig a 2021-es dumaválasztást megelőző hónapban csaknem háromszor ennyit. Vagyis valóságos „szőnyegbombázást” hajtottak végre a még megmaradt független sajtó és a civil szervezetek ellen.

A hatalom azonban nemcsak ellenük indított támadást, de gondoskodott arról is, hogy a politikai kockázatot jelentő politikusok el se indulhassanak a szeptemberi dumaválasztáson. A Kreml korábban is tudta, hogy a választási szabályok kisebb-nagyobb módosításaival komoly előnyökre lehet szert tenni, de a közelmúltig tartózkodott attól, hogy látványosan szabja át a versenyfeltételeket. Ez a dumaválasztás előtt megváltozott, többek között azzal, hogy a hatalom – fellelkesülve a 2020-as nyári alkotmánymódosításról döntő „összorosországi szavazás” tapasztalatain – nem egy napra, hanem háromra tűzte ki a parlamenti választást. Ettől a Kreml több előnyt is remélt. Egyrészt biztos lehetett abban, hogy ez a helyzet jelentősen megkönnyíti a költségvetési szervezeteknél dolgozók mozgósítását. Ez olyan komoly adminisztratív erőforrás a hatalom kezében, amit hiba lenne alábecsülni, ahogy azt a további újítást is, ami viszonylag széles körben tette lehetővé Oroszország egyes területein, így Moszkvában is, az internetes szavazást. A választásnak ezt az új elemét orosz elemzők már a választás előtt olyan innovációnak tekintették, ami egyértelműen a hatalomnak kedvez. És ekkor még nem is arra gondoltak, hogy az online szavazás ered-

³⁰ Кого российские власти объявили «иноагентами» и «нежелательными» в июле – и какие сайты заблокированы. *Медуза*, 2021. 07. 30. <https://meduza.io/short/2021/07/30/kogo-rossijskie-vlasti-ob-yavili-inoagentami-i-nezheletelnymi-v-iyule-i-kakie-sayty-zablokirovali-spisok> (2021. 11. 15.)

³¹ Роскомнадзор заблокировал почти 50 сайтов Навального и его сторонников. *Грани.Ру*, 2021. 07. 26. <https://graniru.org/tags/banned/m.282207.html> (2021. 11. 16.)

³² Сайт «Команды 29» заблокировали в России. *Медуза*, 2021. 07. 16. <https://meduza.io/news/2021/07/16/sayt-komandy-29-zablokirovali-v-rossii> (2021. 11. 16.); Правозащитный проект Gulagu.net остановил работу в России. Его сотрудников вывели в Европу. *Медуза*, 2021. 05. 25. <https://meduza.io/news/2021/05/25/pravozaschitnyy-proekt-gulagu-net-ostanovil-rabotu-v-rossii-ego-sotrudnikov-vyvezli-v-evropu> (2021. 11. 16.); Основатель Gulagu.net сообщил о блокировке ресурса в России. *Новая газета*, 2021. 07. 30. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/07/30/osnovatel-gulagu-net-soobshchilo-blokirovke-resursa-v-rossii> (2021. 11. 16.); В России заблокировали сайт центра «Досье». *Медуза*, 2021. 07. 30. <https://meduza.io/news/2021/07/30/v-rossii-zablokirovali-sayt-tsentra-dosie> (2021. 11. 16.)

³³ Минюст признал «иноагентами» «Дождь», «Важные истории» и семерых журналистов лично – в списке уже 43 человека и организации. Вот что об этом говорят их коллеги, сотрудники и читатели. *Медуза*, 2021. 08. 20. <https://meduza.io/feature/2021/08/20/minyust-priznal-inoagentami-dozhd-vazhnye-istorii-i-semeryh-zhurnalistov-lichno-v-spiske-uzhe-43-cheloveka-i-organizatsii> (2021. 11. 18.)

ményét „valakik” majd a hatalom érdekében „átigazítják”, hanem arra, hogy a kevésbé tájékozott szavazópolgárok, akik továbbra is a többséget alkotják, a voksolásnak ezt a formáját nem tartják igazán biztonságosnak, vagyis számukra kétséges szavazatuk titkossága. Amiből viszont egyenesen következik, hogy szavazatukat inkább adják a hatalompártra, mert abból baj nem lehet.³⁴ Mint utóbb kiderült, az online szavazással sokkal komolyabb problémák voltak. A hatalom ugyanis nem átalított visszaélni az online szavazók bizalmával, és – ahol és ahogyan tudott – gátlástalanul csalt. Ez leginkább a moszkvai eredményeken látszódt.³⁵

A rezsim a korporatív rendszerbe beépült pártokkal – a négy parlamentivel és azzal a tizenkettővel, amelyek a regionális közgyűlésekben jelen van – különösebben nem foglalkozik, hiszen azok semmiféle veszélyt nem jelentenek. Jó ideje betagozódtak a rendszerbe, a hatalom szempontjából domesztikált pártokká váltak. Más a helyzet a civil társadalom aktivistáival. Ők továbbra is a politikai verseny kellemetlen és kiszámíthatatlan szereplői maradtak. Azért, hogy ne okozhassanak meglepetést – vagyis ne nehezítsék a korporatív rendszer működését –, 2021 tavaszán úgy módosították a választási törvényt, hogy immár nemcsak a súlyos, de a közepesen súlyos ügyekben elítéltek sem gyakorolhatják passzív választói jogukat a büntetésük letöltését követő öt évben. Ebbe a kategóriába tartoznak azok is, akiket az utcai tüntetések szabályainak megsértéséért többször is elítéltek. Nyilvánvaló, hogy ez a törvénymódosítás leginkább ellenük, vagyis a politikailag aktívak ellen irányult.³⁶ De nemcsak a büntetett előélet állít akadályt a választáson való részvétel elé, de az is, ha valaki korábban olyan szervezet munkatársa volt, amelyet utóbb „nemkívánatos” vagy „szélsőséges” szervezetté nyilvánítottak. Így például azok, akik Navalnij korrupcióellenes alapítványában dolgoztak vagy azzal kapcsolatban álltak, nem indulhatnak a választáson, mert a szervezetet – az ellenzéki politikus elleni átfogó kampány részeként – június elején „szélsőségesse” nyilvánították.³⁷ A választások ellenőrzésében már jó ideje aktív szerepet játszó civil szervezet, a Golosz elemzése szerint ezek a korlátozások a választópolgárok mintegy 8 százalékát fosztják meg passzív választójoguk gyakorlásától.³⁸ A Kremlnek azonban ez sem volt elég. 2020 végén elfogadott rendelkezéseivel arról is gondoskodott, hogy a felszámolt civil szervezetek helyébe ne léphessenek magánszemélyek. Erre azért van lehetőség, mert ma már nemcsak szervezetet lehet „idegen ügynökké” nyilvánítani, de természetes személyt is.³⁹ És e döntés következményei épp olyanok, mint a szervezetek esetében. Az ilyen személyeknek minden nyilvános szereplésükkor jelezniük kell, hogy „idegen ügynökök”, vagyis figyelmeztetniük kell olvasóikat és hallgatóságukat, hogy ennek tudatában olvassák és hallgassák őket. A hatalom azonban nem érte be ennyivel. Mindent kont-

³⁴ Яппарова, Лилия (2021): «Электронное голосование – абсолютное зло». Независимый электоральный аналитик Сергей Шпиликин о том, как власти скрывают данные о ходе и результате выборов. *Медуза*, 2021. 09. 20. <https://meduza.io/feature/2021/09/20/elektronnoe-golosovanie-absolyutnoe-zlo> (2021. 09. 22.)

³⁵ Добрынин, Сергей (2021): «Ситуация ужасная». Как сломали электронное голосование. *Радио Свобода*, 2021. 09. 24. <https://www.svoboda.org/a/kak-slomali-elektronnoe-golosovanie/31476501.html> (2021. 09. 25.)

³⁶ Тяжлов, Иван – Галанина, Ангелина – Веретенникова, Ксения – Рожкова, Елена (2020): Выборы с поправками. Совет Федерации одобрил все изменения в избирательное законодательство. *Коммерсантъ*, 2020. 05. 21. <https://www.kommersant.ru/doc/4349684> (2021. 10. 30.)

³⁷ Веретенникова, Ксения – Дюрягина, Кира – Макутина, Мария (2021): Закон избирательного бездействия. Каких экстремистов и террористов не пустят на осенние выборы. *Коммерсантъ*, 2021. 05. 26. <https://www.kommersant.ru/doc/4828154> (2021. 05. 27.)

³⁸ Андрейчук, Станислав – Мельконьянц, Григорий – Шадрин, Денис (2021): «Новые лишенцы»: за что граждан России массово поражают в праве быть избранным на выборах в 2021 году. *Голос*, 2021. 06. 22. <https://www.golosinfo.org/articles/145272> (2021. 06. 25.)

³⁹ Замахина, Татьяна (2020): Госдума приняла закон об иноагентах-физлицах. *Российская газета*, 2020. 12. 23. <https://rg.ru/2020/12/23/gosduma-prinjala-zakon-ob-inoagentah-fizlicah.html> (2020. 12. 23.)

rollálni akaró igyekezetében még a dumaválasztás előtt új szabályokat fogadtatott el az ismeretterjesztésre vonatkozóan is. Ma már nem lehet ismeretterjesztő előadást „csak úgy” tartani. Ehhez megfelelő hatósági engedélyt kell szerezni, mert a hatalom a közéleti tevékenységnek ezt a formáját is politikai kockázatot jelentőnek látja.⁴⁰

Mindebből világosan kitűnik, hogy a putyini rendszer 2020 elején elindult azon az úton, ami egyre közelebb viszi a belorusz modellhez. Vagyis a hatalom megtartásában elkezdett egyre meghatározóbbá válni a kiterjedt és leplezetlen erőszak. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Kreml elkezdett egyre kisebb jelentőséget tulajdonítani annak, hogy az emberek mit is gondolnak, mik a vágyaik és az elvárásaik. A rendszer hosszú időn át nagyon is tekintettel volt erre. A három nagy közvélemény-kutató intézet mellett – amiből kettő, a VCIOM és a FOM a Kreml szoros felügyelete alatt végzi munkáját, míg a Levanda Központ független intézményként működik – a Szövetségi Védelmi Szolgálat (FSZO) is fenntart egy nagy, de jellegéből következően zárt közvélemény-kutató részleget.⁴¹ Ennek munkatársai valószínűleg mindent mérnek, amire a hatalomnak szüksége van. A Kreml ezekre is tekintettel alakította politikáját, mert a rezsim alapjában véve rezszponzív volt. Ezt a vonását teljesen továbbra sem adta fel, és ennyiben különbözik Lukasenko rendszerétől, de az is látszik, hogy a közhangulat alakulása már kevésbé foglalkoztatja. Mintha nem igazán érezné magát biztonságban. Mintha azt gondolná, hogy az erőteljes médiamanipuláció, a politikai verseny szabályainak folyamatos átalakítása, a választások elcsalása, és a hatalom rendelkezésére álló egyéb erőforrások együttes ereje is kevés lenne ahhoz, hogy felügyelete alatt tartsa a politikai folyamatokat, ezért a dumaválasztás előtt átfogó támadást indított a még megmaradt civil szervezetek és a független sajtó még működő szerkesztőségei ellen. A hatalom az év eleji tüntetések idején azt is világossá tette, hogy kész a tüntetőkkal szemben is minden korábbinál határozottabban fellépni.

Ilyen előzmények után került sor a szeptemberi dumaválasztásra, amikor is nyolcadik alkalommal választották meg az önállóvá vált Oroszország kétkamarás parlamentjének alsóházát. A Putyin első elnöksége idején több párt egyesülésével létrehozott hatalompárt, az Egységes Oroszország magabiztos győzelméhez 2003-ban és 2007-ben még nem kellett csálni. Ehhez akkor még elég volt a választás normakörnyezetét és a kampány feltételeit úgy alakítani, hogy az kedvezzen az elnök parlamenti támaszát jelentő pártnak. 2003-ban még csak a kampányfeltételeket tették egyenlőtlennek, négy évvel később a győzelemhez már a választási szabályokon is változtatni kellett. 2007-ben ugyanis – eltérve az addigi vegyes választási rendszertől – már csak kizárólag pártlistákra lehetett szavazni, és a bekerülési küszöböt is 7 százalékra emelték.⁴² Ezek a változtatások jelentősen megkönnyítették a hatalompárt helyzetét. Olyannyira, hogy az Egységes Oroszországnak ekkor sikerült először már a választáson alkotmányozó többséghez jutnia. Ilyenre korábban nem volt példa, mert a 2003-ban megválasztott Állami Dumában ugyan alkotmányozó többsége volt, de ahhoz csak azok után jutott, hogy sikerült az alsóházba bekerülni „független” képviselők egy részét „felvásárolni”. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy mindkét választás idején Putyin még felettebb népszerű volt, és ez sokat javított a hatalompárt eredményén.

⁴⁰ В Госдуме предложили согласовывать просветительскую деятельность с чиновниками, чтобы в нее не вмешивались «антироссийские силы». *Медуза*, 2020. 11. 18. <https://meduza.io/news/2020/11/18/v-gosdume-predlozhili-soglasovyyat-prosvetitel'skuyu-deyatelnost-s-chinovnikami-chtoby-v-nee-ne-vmeshivalis-antirossiyskie-sily> (2020. 11. 20.)

⁴¹ Перцев, Андрей – Соколов, Максим (2020): Что читает Путин. Важнейшие политические решения в России принимают на основе аналитики, которую готовят ФСО - служба охраны президента. Вот как это устроено. *Медуза*, 2020. 07. 16. <https://meduza.io/feature/2020/07/16/chto-chitaet-putin> (2020. 07. 17.)

⁴² Все под контролем. Политические итоги 2007 года. *Лента.Ру*, 2007. 12. 29. <https://lenta.ru/articles/2007/12/29/polifinal/> (2021. 10. 15.)

Ám a globális válság után megtartott első dumaválasztáson a Kreml már arra kényszerült, hogy a szavazatösszesítésbe is mélyen belenyúljon. Ekkorra már az Egységes Oroszország annyira népszerűtlenné vált, hogy még az abszolút többség elnyeréséhez is csálni kellett, mégpedig meglehetősen durván. A „numerikus” manipulációnak azonban megvan az a komoly hátránya, hogy az viszonylag könnyen leleplezhető, és meggyőzően bizonyítható. És ott, ahol visszatérő elemmé válik a hamisítás, ott az azt leleplező „technika” is gyorsan megszületik. A végrehajtó hatalom ugyan sok minden felett tud ellenőrzést gyakorolni, de a matematikai modellek felett nem. Legfeljebb annyit tehet – amit egy ideje már meg is tesz –, hogy próbálja korlátozni a meggyőző leleplezések széles körhöz való eljutását. A kiváló választási matematikus, Szergej Spilkin 2011 óta vizsgálja a parlamenti és elnökválasztások eredményét. Modellszámításai szerint az első olyan választáson, amikor a végeredmény manipulálása rendszerszintű volt, vagyis 2011-ben az Egységes Oroszországra adott voksok 45 százaléka „falszifikátum”, vagyis nem létező szavazat volt.⁴³ 2016-ban, amikor a Kreml nem szerette volna, ha a választásokat követően ugyanolyan tüntetéshullám alakult volna ki, mint öt évvel korábban, jóval körütekintőbben járt el. Csak ott csalt, ahol azt feltételezte, hogy annak nem lesz komoly következménye, vagyis csak azokon a helyeken hamisította meg az eredményt, ahol a helyi közösség – ilyen vagy olyan okokból – kiszolgáltatott a helyi hatalomnak. Ezért aztán kísérletet sem tett a két történelmi főváros eredményeinek meghamisítására. Még a részvételi arányt sem „húzta fel”, meghagyta olyannak, mint amilyen ténylegesen lehetett. Ám ezek az eredmények azt mutatták, hogy mind Moszkvában, mind Szentpéterváron csak a választójoggal rendelkezők alig harmada vett részt a választáson. A hatalom átmeneti „visszafogottsága” azt eredményezte, hogy 2016-ban az Egységes Oroszországra leadott hamis szavazatok aránya némiképp csökkent, és az nem volt több 43 százaléknál.⁴⁴ Ez is nagyon magas volt, de a csalás nem váltott ki az öt évvel korábbihoz mérhető tiltakozást, mert a társadalom nagy része még a Krím visszaszerzésének révületében élt. A most megtartott választáson azonban a Kreml már távolról sem volt ennyire szemérmes. Ezúttal már szinte semmitől sem zavartatta magát. Sem attól, hogy erre a választásra már nem érkeztek érdemi megfigyelést végző külföldi szakértők, sem attól, hogy a hazai megfigyelők is egyre nehezebben tudták feladatukat teljesíteni, már ahol voltak egyáltalán ilyenek.⁴⁵ A hatalom képes volt a moszkvai részvételi arányt csaknem 50 százalékra „felhúzni”, arra hivatkozva, hogy csaknem kétmillióan szavaztak online. A Kremlt egy pillanatig sem zavarta, hogy ez nem életszerű, hiszen a fővárosban öt éve még 15 százalékkal kevesebben szavaztak. És persze az sem növelte a moszkvai hivatalos eredmény iránti bizalmat, hogy az online leadott szavazás eredményét 16 órással később hozták nyilvánosságra. És miután nyilvánosságra hozták és eredményét egyesítették a személyesen leadott voksokéval, váratlan fordulat következett be. Abban a 15 moszkvai egyéni választókerületben, ahol az online szavazatok hozzáadása előtt tizenkettőben az ellenzék jelöltjei vezettek – volt olyan körzet, ahol az ellenzéki jelöltnek dupla annyi szavazata volt, mint a kormánypártinak –, végül mindenütt a hatalompárt (11 mandátum) vagy valamelyik „domesztikált” parlamenti párt támogatótja nyert (4 mandátum).⁴⁶ Ezek után nem meglepő, hogy Spilkin számításai

⁴³ Шпилькин, Сергей (2021): От обнуления – к удвоению. Сомнительные голоса в пользу правящей партии превысили уровень 2011 года – более 13 миллионов! Это примерно половина результата ЕР. *Новая газета*, 2021. 09. 21. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/21/ot-obnulenija-k-udvoeniju> (2021. 09. 22.)

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ ОБСЕ отказалась посылать наблюдателей на "выборы" в Госдуму. *Грани.Ру*, 2021. 08. 05. <https://grani.ru/Politics/Russia/Election/m.282263.html> (2021. 08. 25.)

⁴⁶ Результаты выборов – 2021, *i.m.*

szerint a mostani választáson az Egységes Oroszországra leadott hamis szavazatok aránya országosan már megközelítette az 50 százalékot.⁴⁷

Mindez azt mutatja, hogy Oroszország olyan választásos autokrácia, ami ugyan rendre megtartja a választásokat, de csak azért, hogy fenntartsa annak látszatát, hogy legitimitációját demokratikus úton nyerte el. Ez azonban már jó ideje merő formalitás, miközben a hatalmat egyre kevésbé aggasztja, hogy durva manipulációi kiderülnek. És egyelőre úgy fest, hogy hiába fejeződött be a dumaválasztás, a civil társadalom intézményei ellen indított támadás továbbra sem állt le. Mindössze tíz nappal a dumaválasztás után újabb két szervezetet és 20 személyt nyilvánítottak „idegen ügynökké”.⁴⁸

Ez a tanulmány a Mozgó Világ 2021. szeptemberi számában megjelent írás átdolgozott, kiegészített és jegyzetekkel ellátott változata.

Felhasznált irodalom

Алексей Навальный получил 3,5 года условно по «делу Yves Rocher». Его брат – 3,5 года колонии. *NEWSru.com*, 2014. 12. 30. <https://www.newsru.com/russia/30dec2014/navalny.html> (2021. 10. 12.)

Алехина, Маргарита (2021): Суд оштрафовал Навального на 850 тысяч рублей по делу о клевете на ветерана. *RBC.RU*, 2021. 02. 20. <https://www.rbc.ru/politics/20/02/2021/602623639a794714d2dard55> (2021. 10. 09.)

Алехина, Маргарита (2021): Суд признал ФБК и штабы Навального экстремистскими организациями. *RBC.RU*, 2021. 06. 09. <https://www.rbc.ru/politics/09/06/2021/608670e09a7947709c4de06c> (2021. 10. 09.)

Андрейчук, Станислав – Мельконьянц, Григорий – Шадрин, Денис (2021): «Новые лишены»: за что граждан России массово поражают в праве быть избранным на выборах в 2021 году. *Голос*, 2021. 06. 22. <https://www.golosinfo.org/articles/145272> (2021. 06. 25.)

Добрынин, Сергей (2021): “Ситуация ужасная”. Как сломали электронное голосование. *Радио Свобода*, 2021. 09. 24. <https://www.svoboda.org/a/kak-slomali-elektronnoe-golosovanie/31476501.html> (2021. 09. 25.)

Дворец для Путина. История самой большой взятки. YouTube, 2021. 01. 19. <https://www.youtube.com/watch?v=ipAnwilMncl&t=4151S> (2021. 11. 28.)

⁴⁷ Шпилькин, *i.m.*

⁴⁸ В списке людей, которых российские власти объявили «иностранными агентами», сразу 22 новичка. *Медуза*, 2021. 09. 29. <https://meduza.io/feature/2021/09/29/y-spiske-lyudey-kotoryh-rossijskie-vlasti-ob-yavili-inostrannymi-agentami-srazu-22-novichka-rasskazyvaem-maksimalno-korotko-o-kazhdom-iz-nih> (2021. 10. 17.)

«Единая Россия». Индикаторы отношения к партии «Единая Россия». *ФОМ*, é.n. <https://fom.ru/Politika/10949> (2021. 10. 14.)

«Единая Россия» снизила ожидания по явке и голосом в Москве. *Радио Свобода*, 2021. 08. 23. <https://www.svoboda.org/a/edinaya-rossiya-snizila-ozhidaniya-po-yavke-i-golosam-v-moskve/31423613.html> (2021. 10. 14.)

Федеральный закон от 20 июля 2012 года № 121-ФЗ “О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента”. *Российская газета – Федеральный выпуск*, 166(5839) sz., 2012. 07. 23. <https://rg.ru/2012/07/23/nko-dok.html> (2021. 11. 15.)

Федеральный закон от 23.05.2015 N 129-ФЗ “О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации”. *КонсультантПлюс*, é.n. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_179979/5bdc78bf7e3015a0ea0c0ea5bef708a6c79e2foa/#dst100033 (2021. 11. 15.)

Федеральный закон от 30 декабря 2020 № 497-ФЗ “О внесении изменений в Федеральный закон “О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях””. *Российская газета*, 2021. 01. 11. <https://rg.ru/2021/01/11/sobraniya-dok.html> (2021. 10. 25.)

Фильм “Дворец для Путина”. *Левада-Центр*, 2021. 02. 08. <https://www.levada.ru/2021/02/08/film-dvorets-dlya-putina/> (2021. 11. 30.)

Яппарова, Лилия (2021): «Электронное голосование – абсолютное зло». Независимый электоральный аналитик Сергей Шпилкин о том, как власти скрывают данные о ходе и результате выборов. *Медуза*, 2021. 09. 20. <https://meduza.io/feature/2021/09/20/elektronnoe-golosovanie-absolyutnoe-zlo> (2021. 09. 22.)

Кого российские власти объявили «иноагентами» и «нежелательными» в июле – и какие сайты заблокированы. *Медуза*, 2021. 07. 30. <https://meduza.io/short/2021/07/30/kogo-rossiyskie-vlasti-ob-yavili-inoagentami-i-nezhelatelnymi-v-iyule-i-kakie-sayty-zablokirovali-spisok> (2021. 11. 15.)

Миронов назвал Навального предателем, противопоставив его Сахарову и Солженицыну. *Независимая*, 2021. 01. 19. <https://www.ng.ru/news/700214.html> (2021. 10. 09.)

Минюст признал «иноагентами» «Дождь», «Важные истории» и семерых журналистов лично – в списке уже 43 челшвека и организации. Вот что об этом говорят их коллеги, сотрудники и читатели. *Медуза*, 2021. 08. 20. <https://meduza.io/feature/2021/08/20/minyust-priznal-inoagentami-dozhd-vazhnye-istorii-i-semeryh-zhurnalistov-lichno-v-spiske-uzhe-43-che-loveka-i-organizatsij> (2021. 11. 18.)

Минюст вновь отказался зарегистрировать партию Навального. *Коммерсантъ*, 2019. 05. 27. <https://www.kommersant.ru/doc/3982814> (2021. 10. 10.)

Мухаметшина, Елена (2020): Неприкосновенность навсегда. *Ведомости*, 2020. 11. 05. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2020/11/05/845972-neprikosnovennost-navsegda> (2021. 11. 15.)

Навального арестовали на 30 суток. *Грани.Ру*, 2021. 01. 18. <https://graniru.org/Society/Law/m.280823.html> (2021. 10. 11.)

ОБСЕ отказалась посылать наблюдателей на “выборы” в Госдуму. *Грани.Ру*, 2021. 08. 05. <https://graniru.org/Politics/Russia/Election/m.282263.html> (2021. 08. 25.)

Основатель Gulagu.net сообщил о блокировке ресурса в России. *Новая газета*, 2021. 07. 30. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/07/30/osnovatel-gulagu-net-soobshchil-o-blokirovke-resursa-v-rossii> (2021. 11. 16.)

Перцев, Андрей – Соколов, Максим (2020): Что читает Путин. Важнейшие политические решения в России принимают на основе аналитики, которую готовит ФСО - служба охраны президента. Вот как это устроено. *Медуза*, 2020. 07. 16. <https://meduza.io/feature/2020/07/16/chto-chitaet-putin> (2020. 07. 17.)

Правозащитный проект Gulagu.net остановил работу в России. Его сотрудников вывезли в Европу. *Медуза*, 2021. 05. 25. <https://meduza.io/news/2021/05/25/pravozaschitnyy-proekt-gulagu-net-ostanovil-rabotu-v-rossii-ego-sotrudnikov-vyvezli-v-evropu> (2021. 11. 16.)

Протесты 23 января: открыто не менее 18 уголовных дел. *Грани.Ру*, 2021. 01. 25. <https://graniru.org/Society/Law/m.280909.html> (2021. 11. 12.)

Путин внес в Госдуму поправки, позволяющие экс-президенту стать сенатором пожизненно. *Коммерсантъ*, 2021. 10. 31. <https://www.kommersant.ru/doc/4557218> (2021. 11. 10.)

Рейтинг политических партий. *ВЦИОМ*, é.n. <https://wciom.ru/ratings/reiting-politicheskikh-partii/> (2021. 10. 14.)

Результаты выборов – 2021. Главные цифры. *Коммерсантъ*, 2021. 09. 20. <https://www.kommersant.ru/doc/4996303> (2021. 10. 16.)

Результаты выборов не заинтересовали граждан. *Левада-Центр*, 2016. 10. 03. <https://www.levada.ru/2016/10/03/rezultaty-vyborov-ne-zainteresovali-grazhdan/> (2021. 09. 30.)

Рогов, Кирилл (2021): Сценарий агрессии и эскалации насилия исходит не от протестующих, а из Кремля. *Каспаров.Ру*, 2021. 01. 25. <https://www.kasparov.ru/material.php?id=600E687FCD97D> (2021. 11. 12.)

- Романов, Серафим (2021): «Невский наш». Впервые в новейшей истории протеста оппозиция в Петербурге заняла главный проспект. *Новая газета*, 2021. 01. 23. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/01/23/88849-nevskiy-nash> (2021. 11. 12.)
- Роскомнадзор заблокировал почти 50 сайтов Навального и его сторонников. *Грани.Ру*, 2021. 07. 26. <https://graniru.org/tags/banned/m.282207.html> (2021. 11. 16.)
- Россия – Запад. *Левада-Центр*, 2018. 05. 14. <https://www.levada.ru/2018/05/14/rossiya-zapad-2/> (2021. 09. 30.)
- Smolar, Piotr: Dialogue de sourds entre Macron et Poutine au sujet d'Alexei Navalny. *Le Monde*, 2020. 09. 22. https://www.lemonde.fr/international/article/2020/09/22/entre-macron-et-poutine-un-dialogue-de-sourds-sur-navalny_6053139_3210.html (2021. 11. 18.)
- Шпилькин, Сергей (2021): От обнуления – к удвоению. Сомнительные голоса в пользу правящей партии превысили уровень 2011 года – более 13 миллионов! Это примерно половина результата ЕР. *Новая газета*, 2021. 09. 21. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/09/21/ot-obnuleniiia-k-udvoeniuiu> (2021. 09. 22.)
- Sz. Bíró Zoltán (2013): A putyini rendszer: kísérlet a hatalom stabilitásának újateremtésére. *Tiszatáj*, 67. évf. 8. sz. 119–127.
- Сайт «Команды 29» заблокировали в России. *Медуза*, 2021. 07. 16. <https://meduza.io/news/2021/07/16/sayt-komandy-29-zablokirovali-v-rossii> (2021. 11. 16.)
- Симоньян: Запад вложил в Навального годы работы и миллионы долларов. *Вести.Ру*, 2021. 02. 08. <https://www.vesti.ru/article/2520756> (2021. 10. 09.)
- СКР возбудил против Навального новое уголовное дело о мошенничестве. *Коммерсантъ*, 2020. 12. 29. <https://www.kommersant.ru/doc/4637640> (2021. 10. 12.)
- Третий электоральный цикл и России, 2003–2004 годы*. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. 39–58.
- Тяжлов, Иван – Галанина, Ангелина – Веретенникова, Ксения – Рожкова, Елена (2020): Выборы с поправками. Совет федерации одобрил все изменения в избирательное законодательство. *Коммерсантъ*, 2020. 05. 21. <https://www.kommersant.ru/doc/4349684> (2021. 10. 30.)
- Веретенникова, Ксения – Дюрягина, Кира – Макутина, Мария (2021): Закон избирательного бездействия. Каких экстремистов и террористов не пускают на осенние выборы. *Коммерсантъ*, 2021. 05. 26. www.kommersant.ru/doc/4828154 (2021. 05. 27.)

- В Госдуме предложили согласовывать просветительскую деятельность с чиновниками, чтобы в нее не вмешивались «антироссийские силы». *Медуза*, 2020. 11. 18. <https://meduza.io/news/2020/11/18/v-gosdume-predlozhili-soglasovyvat-prosvetitel'skuyu-deyatelnost-s-chinovnikami-chtoby-v-nee-ne-vmeshivalis-antirossiyskie-sily> (2020. 11. 20.)
- Винокурова, Екатерина (2012): От мая до декабря. Как думская кампания привела к массовым протестам в декабре 2011 года. *Газета.Ru*, 2012. 12. 05. https://www.gazeta.ru/politics/2012/12/04_a_4878805.shtml (2021. 12. 20.)
- В России заблокировали сайт центра «Досье». *Медуза*, 2021. 07. 30. <https://meduza.io/news/2021/07/30/v-rossii-zablokirovali-sayt-tsentra-dosie> (2021. 11. 16.)
- Все под контролем. Политические итоги 2007 года. *Лента.Ру*, 2007. 12. 29. <https://lenta.ru/articles/2007/12/29/polifinal/> (2021. 10. 15.)
- В списке людей, которых российские власти объявили «иностранными агентами», сразу 22 новичка. *Медуза*, 2021. 09. 29. <https://meduza.io/feature/2021/09/29/v-spiske-lyudey-kotoryh-rossiyskie-vlasti-ob-yavili-inostrannymi-agentami-srazu-22-novichka-rasskazyvaem-maksimalno-korotko-o-kazhdom-iz-nih> (2021. 10. 17.)
- Замахина, Татьяна (2020): Госдума приняла закон об иноагентах-физлицах. *Российская газета*, 2020. 12. 23. <https://rg.ru/2020/12/23/gosduma-priniala-zakon-ob-inoagentah-fizlicah.html> (2020. 12. 23.)